

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 5, Αρ. 2Α (2009)

Open and Distance Education for Global Collaboration & Educational Development

Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών και Ανοικτή εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση στην Ελλάδα

Νίτσα ΜΠΙΓΓΙΛΑΚΗ

doi: [10.12681/icodl.462](https://doi.org/10.12681/icodl.462)

**Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών και Ανοικτή εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση
στην Ελλάδα**
Immigrants' social integration and Open Distance Education in Greece

Dr. Νίτσα ΜΠΗΓΙΑΚΗ

Ειδική Επιστήμονας, Συνήγορος του Πολίτη
ΣΕΠ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
ndimakou@hol.gr

Περίληψη

Η δέσμη δράσεων που πρέπει να ακολουθηθεί για την εφαρμογή μιας σύγχρονης πολιτικής κοινωνικής ένταξης των μεταναστών αποτελεί ένα ζήτημα που απασχολεί το δημόσιο διάλογο στη χώρα μας αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη. Οι οικογένειες των μεταναστών που αντιμετωπίζουν γλωσσικές και πολιτισμικές διαφορές έχουν αυξηθεί δραστικά τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας και αποτελεί πλέον ένα νέο κοινωνικό ζήτημα η κοινωνική ενσωμάτωσή τους. Στον εκπαιδευτικό χώρο βεβαίως δημιουργείται μια πρόκληση. Το εκπαιδευτικό μας σύστημα οφείλει να συνεχίσει να παρέχει υψηλής ποιότητας εκπαίδευση σε όλους, όμως παράλληλα πρέπει να καλύψει τις ανάγκες μιας κοινωνίας με έντονο το στοιχείο της διαφορετικότητας των μελών της. Στην ελληνική εκπαιδευτική σκηνή, όπως αναφέρει ο Λιοναράκης (2001:35), η ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση (ΑεξΑΕ) προσπάθησε να αναδείξει μια νέα μεθοδολογία διδακτικής και μάθησης, με επίκεντρο αυτής τον ενήλικο σπουδαστή. Μια μεθοδολογία στις αρχές μάθησης της οποίας εμπεριέχονται αρχές της Δημοκρατίας και σε αυτές μνούνται οι διδασκόμενοι, όπως ισότητα και διαφορετικότητα των πολιτών, ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ενεργητική συμμετοχή, αναγνώριση της αξίας, αλλά και της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης (Μπιγιάκη, 2007).

Η σημαντικότητα της εκπαίδευσης στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών είναι αδιαμφισβήτητη και φαίνεται ξεκάθαρα στα λόγια του Παπανδρέου (1998:21) «σημαντικό τομέα παρέμβασης συνιστά η εκπαίδευση και γενικότερα η παιδεία, καθώς διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην ενσωμάτωση των μειονοτήτων και των νέων γενεών». Ως ευρύτερη έννοια, η παιδεία περιλαμβάνει μικρότερες έννοιες, όπως εκπαίδευση, διδασκαλία, μάθηση, επιδεξιότητα, ικανότητα, γνώση, μεθόδους. Ως κομμάτι της παιδείας, εκπαίδευση χαρακτηρίζεται ότι παρέχει ένα εκπαιδευτικό σύστημα (Κόκκοτας, 1983). Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στην ανοικτή εξ αποστάσεως εκπαίδευση ως επιστημονικό πεδίο και εξετάζει το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Επιχειρείται δε μια σύντομη προσέγγιση στο δίκαιο των μεταναστών σχετικά με την εκπαίδευση, στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής.

Abstract

The present article deals with Open and Distance Education as a Science and examines its potential to play a role to the immigrants' social integration. Integration is understood as the process of inclusion of immigrants in the institutions and relationships of the host society, without losing their differentiation and individuality. In addition, the article refers briefly to the human rights of immigrants concerning education in the framework of migration policy in Greece.

1. Εισαγωγή

Είναι γνωστό σε όλους ότι τα τελευταία χρόνια, η πληθυσμιακή σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας έχει αλλάξει και σε αυτό συνέβαλε η μεγάλη σε αριθμό και ανεξέλεγκτη σε ορισμένες περιπτώσεις έλευση μεταναστών από διαφορετικές εθνικότητες. Όπως τονίζει η Βαγενά-Παλαιολόγου (2006:5), αποτέλεσμα αυτής της έλευσης είναι να εγκαταλείπονται τα ομοιογενή γλωσσικά, θρησκευτικά και εθνολογικά στοιχεία και στη θέση τους να εμφανίζονται τα πολυ-γλωσσικά, πολυ-εθνικά και πολυ-πολιτισμικά στοιχεία. Γίνεται αντιληπτό ότι η ύπαρξη και η σημασία του μεταναστευτικού κύματος είναι σημαντική, καθώς αυτό ανατρέπει στερεότυπα της ελληνικής κοινωνίας και επιφέρει αλλαγές στον κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό χώρο. Η συνολικότερη δε, αντιμετώπιση του μεταναστευτικού ζητήματος, που δίνει παράλληλα τη δυνατότητα για επανεξέταση κατεστημένων αντιλήψεων και νοοτροπιών, σχετικά με τη συγκρότηση και διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας, αν στεφθεί με επιτυχία θα επιφέρει σημαντικά οφέλη στους χώρους της οικονομίας, της κοινωνικής ασφάλισης, της λειτουργίας της δημόσιας διοίκησης αλλά και της εκπαίδευσης (Διαμαντούρος, 2004).

Με άλλα λόγια, η ένταξη των μεταναστών στην κοινωνία, η δίκαιη μεταχείρισή τους από την Πολιτεία και η αναγνώριση των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τους, ανεξάρτητα της χώρας προέλευσης ή καταγωγής τους είναι σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης μεταναστευτικής πολιτικής (Κοντιάδης, 2007). Όπως γνωρίζουμε τα κοινωνικά δικαιώματα θεσμοθετούνται κατά τον 20^ο αιώνα και συμβολίζουν την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας στη Δυτική Ευρώπη. Οι θεσμοί που αντιστοιχούν στο στοιχείο αυτό είναι το εκπαιδευτικό σύστημα και οι κοινωνικές υπηρεσίες (Σπανού, 2000). Για τα ατομικά δικαιώματα ο Μάνεσης, (1978:12,13) αναφέρει ότι πρόκειται για εξουσία που απονέμεται από την έννομη τάξη και αποσκοπεί στην ικανοποίηση ενός βιοτικού συμφέροντος το οποίο από τη στιγμή που αναγνωρίζεται από το ισχύον δίκαιο καθίσταται έννομο συμφέρον». Πέρα από τον όρο «ατομικά δικαιώματα» γίνεται χρήση και των όρων «ανθρώπινα δικαιώματα ή δικαιώματα του ανθρώπου», «ατομικές ελευθερίες», «θεμελιώδη δικαιώματα», «δημόσιες ελευθερίες». Μερικά παραδείγματα ατομικών δικαιωμάτων είναι η προσωπική ελευθερία (άρθρο 5, παρ. 3 Συντ.), ελευθερία γνώμης και τύπου (άρθρο 14), ελευθερία διδασκαλίας, έρευνας και εκπαίδευσης (άρθρο 16).

Όλοι γνωρίζουμε ότι η επίδραση της εκπαίδευσης στην κοινωνία είναι σημαντική, καθώς η εκπαίδευση θεωρείται «ως διανομέας των ευκαιριών στη ζωή, ως η σπουδαιότερη κοινωνικοποιούσα δύναμη, ως μια ισχυρή συνιστώσα στην οικονομική ανάπτυξη και ως θεμέλιο της ελευθερίας και της δημοκρατίας» (Κόκκοτας, 1983:116). Η εκπαίδευση όπως παρέχεται μέσα από τη λειτουργία του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος θεμελιώνεται στο ελληνικό Σύνταγμα, τις διατάξεις διμερών συμφωνιών και του διεθνούς δικαίου που δεσμεύουν την Ελλάδα, όπως η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Διεθνές Σύμφωνο για τα Κοινωνικά, Οικονομικά και Μορφωτικά Δικαιώματα.

Αποδέκτες της παιδείας, σύμφωνα με τις διατάξεις της παρ. 4, του άρθρου 16 του Ελληνικού Συντάγματος, είναι όλοι οι Έλληνες πολίτες. Ωστόσο διμερείς διατάξεις καθιστούν αποδέκτες του δικαιώματος στην εκπαίδευση όχι μόνο τους Έλληνες πολίτες αλλά και όλους όσους βρίσκονται εγκαταστημένοι στη χώρα μας, ανεξάρτητα από την ιθαγένειά τους. Σαφώς, οι διατάξεις του άρθρου 40 του ν.2910/2001 ορίζουν ότι οι ανήλικοι αλλοδαποί που διαμένουν στην ελληνική επικράτεια, υπάγονται στην υποχρέωση της ελάχιστης σχολικής φοίτησης, όπως και

οι ημεδαποί. Με άλλα λόγια, ο νόμος αυτός εξισώνει ημεδαπούς και αλλοδαπούς ως προς το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Στις σύγχρονες κοινωνίες όπως και στη δική μας υπάρχει μια παραδοχή ότι η παιδεία και εκπαίδευση όλων των ανθρώπων αποτελεί επένδυση κεφαλαϊώδους σημασίας για τα ίδια τα άτομα και για την κοινωνία γενικά. Άλλωστε ο βασικός παράγοντας ανάπτυξης μιας χώρας είναι η μόρφωση του πληθυσμού της (Λιανός, 2009:245).

Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται το ερώτημα: κατά πόσο η εκπαίδευση και συγκεκριμένα η ΑεξΑΕ μέσα από τη φιλοσοφία της και τις αρχές μάθησης που τη διέπουν μπορεί να ανταποκριθεί στις ιδιαιτερότητες και τη διαφορετικότητα των μεταναστών, συμβάλλοντας έτσι στην υλοποίηση συγκεκριμένων στόχων που πρέπει να θέσει η μεταναστευτική πολιτική στη χώρα μας, όπως η ένταξη, αφομοίωση και κοινωνικοποίηση των μεταναστών στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα, με έμπρακτο σεβασμό στη διαφορετικότητα που περικλείει τις θρησκευτικές και πολιτισμικές ιδιαιτερότητές τους. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να είναι οριστική και αμετάκλητη, ωστόσο η δυναμική της ΑεξΑΕ έχει φανεί μέσα από την πρακτική της διάσταση και όπως τονίζει ο Λιοναράκης (2001:41), η πολυμορφική εξ αποστάσεως εκπαίδευση ξεχωρίζει για την:

α) ποιοτική της διάσταση στη διδακτική και μαθησιακή διαδικασία

β) πολυλειτουργικότητά της ως προς την ευελιξία της διαχείρισής της από τη μεριά των διδασκόντων και διδασκομένων

γ) υιοθεσία και ευχρηστία όλων των ευέλικτων μέσων και εργαλείων που υποστηρίζουν μια ευέλικτη διαδικασία διδασκαλίας και μάθησης.

Έχοντας ως βάση τα προαναφερθέντα στοιχεία, το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στην ανοικτή εξ αποστάσεως εκπαίδευση ως επιστημονικό πεδίο και εξετάζει το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Επιχειρείται δε μια σύντομη προσέγγιση στο δίκαιο των μεταναστών σχετικά με την εκπαίδευση, στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής.

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ και ΑΝΟΙΚΤΗ ΕΞ ΑΠΟΣΤΑΣΕΩΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Μεταναστευτική Πολιτική - Νομοθετήματα

Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής, σύμφωνα με τους Κοντιάδη και Παπαθεοδώρου (2007:13) ακολούθησε ένα αργό ρυθμό, αυτό διαφαίνεται από τα διάφορα νομοθετήματα που καθιέρωσε η ελληνική Πολιτεία για την αντιμετώπιση του μεταναστευτικού ζητήματος. Με το πρώτο νομοθέτημα (ν.1975/1991), η ελληνική πολιτεία κλήθηκε να αντιμετωπίσει τη μεγάλη εισροή μεταναστών από την Ανατολική Ευρώπη και η πολιτική της ήταν αμυντική και αποτρεπτική. Στη συνέχεια όμως, με το νόμο 2910/2001, προσπάθησε να ρυθμίσει ζητήματα κοινωνικής ένταξης των μεταναστών με ενδιαφέρον σε συγκεκριμένους τομείς, όπως υγεία, εργασία, οικογενειακή κατάσταση, παιδεία, χωρίς όμως να καταφέρει να παρουσιάσει μια ολοκληρωμένη μεταναστευτική πολιτική. Αργότερα, με το νόμο 3386/2005 προσπάθησε να ορίσει δικαιώματα και υποχρεώσεις των υπηκόων τρίτων χωρών, ωστόσο ο κοινωνικός έλεγχος διατηρήθηκε. Πριν προχωρήσουμε και εξετάσουμε πως διαμορφώθηκε η μεταναστευτική πολιτική σε σχέση με την εκπαίδευση στη χώρα μας ας σκιαγραφήσουμε εν συντομία την εικόνα των μεταναστών στην Ελλάδα.

Μετανάστες στην Ελλάδα

Αναμφισβήτητα, η εισροή των μεταναστών στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια είναι σημαντική. Η χώρα μας αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους αριθμούς αλλοδαπών ως ποσοστό του πληθυσμού της. Τα στοιχεία το αποδεικνύουν, 7% του πληθυσμού και 20% του εργατικού δυναμικού. Όπως αναφέρει ο Λιαργκόβας (2007:195), τα στοιχεία του ΟΗΕ δείχνουν ότι η χώρα μας το 2015 θα έχει περίπου 14,5 εκατομμύρια κατοίκους, από τους οποίους 3,5 εκατομμύρια θα είναι αλλοδαποί, μη προερχόμενοι από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Οι μετανάστες προέρχονται κυρίως από τη Βόρεια Αφρική, αλλά και βαλκανικές χώρες, την πρώην Ανατολική Ευρώπη και τις περιοχές της πρώην ΕΣΣΔ. Από τα στοιχεία δε του ΟΑΕΔ και συγκεκριμένα τις αιτήσεις που υποβλήθηκαν για τη χορήγηση άδειας παραμονής, προκύπτει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό είναι Αλβανικής προέλευσης, περίπου 65%, ακολουθούν οι Βούλγαροι με 6,53%, οι Ρουμάνοι με 4,5%, οι Πακιστανοί με 3,17%, οι Ουκρανοί με ποσοστό 2,69% των αιτήσεων, οι Πολωνοί με 2,25%, οι Γεωργιανοί με 2,00% και τέλος οι Ινδοί με ποσοστό 1,77%. Σχετικά με το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών, αυτό είναι συγκεντρωμένο στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με ποσοστό 49% και ακολουθεί η πρωτοβάθμια με ποσοστό 38%. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση συγκεντρώνει μόλις ένα ποσοστό γύρω στο 8%.

Το δίκαιο των μεταναστών

Στη σημερινή Ευρώπη, όπως τονίζει ο Παπαθεοδώρου (2007:57), το δίκαιο των μεταναστών ρυθμίζεται και διαμορφώνεται ως δίκαιο εξαίρεσης αυτών από ορισμένα δικαιώματα του πολίτη. Με τον τρόπο αυτό διατηρούνται οι συσχετίσεις ανθρώπου-πολίτη και πολίτη-έθνους-κράτους. Ωστόσο, παρατηρείται μέσα από τις διακηρύξεις μια τάση μετάβασης από το δίκαιο της εξαίρεσης στο δίκαιο της συμπερίληψης. Ο όρος «συμπερίληψη» σημαίνει ότι η κοινότητα παραμένει ανοιχτή για να συμπεριλάβει πολίτες κάθε προέλευσης χωρίς να τους περικλείει στην ομοιομορφία της. Επομένως, στις σημερινές πολυπολιτισμικές κοινωνίες το δίκαιο της συμπερίληψης, εμπεριέχει την ανάγκη αναγνώρισης της διαφορετικότητας των «άλλων», της διασφάλισης της ενότητας των πολιτών και της ίσης μεταχείρισης όλων των μελών. Πως όμως αυτό το δίκαιο της συμπερίληψης μεταφέρεται στον εκπαιδευτικό χώρο;

Η εκπαιδευτική διαδικασία γνωρίζουμε ότι στηρίζεται και αναπτύσσεται με όρους δικαίου, μέσα στα πλαίσια του εθνικού Συντάγματος αλλά και των διεθνών υποχρεώσεων της χώρας μας. Το δικαίωμα στη δημόσια εκπαίδευση όλων κυρίως των παιδιών ακόμη και των αλλοδαπών που οι γονείς τους παραμένουν και εργάζονται παράνομα στην Ελλάδα, έχει καθιερωθεί στη χώρα μας. Η νομοθεσία (ν.2413/96) επίσης καλύπτει την οργάνωση και λειτουργία των διαπολιτισμικών σχολείων, εξασφαλίζονται έτσι τα εκπαιδευτικά δικαιώματα πολιτισμικών ομάδων με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (Παπανδρέου, 1998).

Συγκεκριμένα, σκοπός της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, σύμφωνα με τις διατάξεις της παρ. 1, του άρθρου 34 του ανωτέρω νόμου (Ν.2413-96) είναι «η παροχή εκπαίδευσης σε νέους με εκπαιδευτικές, κοινωνικές, πολιτιστικές ή μορφωτικές ιδιαιτερότητες». Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Μαυρομάτης και Τσιτσελίκης (2004:132) υπάρχει μια ασάφεια στο νόμο σχετικά με το τι μπορεί και πρέπει να προσφέρει το διαπολιτισμικό σχολείο. Μάλιστα από τη φιλοσοφία και τους στόχους του νόμου απουσιάζει η επαφή των Ελλήνων μαθητών με τους πολιτισμούς των νέων αλλοδαπών. Όμως είναι σαφές, και γνωρίζουμε όλοι ότι η παιδεία ενός ατόμου έχει σχέση με τον τρόπο που αναπτύσσει τις επιστημονικές του γνώσεις, τις πολιτικές, θρησκευτικές, ηθικές και κοινωνικές του αντιλήψεις (Κόκκοτας, 1983).

Γι' αυτό άλλωστε η Παγκόσμια Διάσκεψη του ΟΗΕ (2001), στο κείμενο 27, ενθαρρύνει τα κράτη να προωθήσουν την εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα των μεταναστών και να δεσμευτούν για εκστρατείες πληροφόρησης. Η ίδια Διάσκεψη του ΟΗΕ, στο κείμενο 130, καλεί τα κράτη να αναλάβουν και να διευκολύνουν δραστηριότητες που έχουν σκοπό να εκπαιδεύσουν νέους ανθρώπους στα ανθρώπινα δικαιώματα και στη δημοκρατική συνείδηση του πολίτη και να ενσταλάξουν τις αξίες της αλληλεγγύης, του σεβασμού και της εκτίμησης της ποικιλομορφίας, περιλαμβανομένου και του σεβασμού για τις διαφορετικές ομάδες. Όπως επίσης στο κείμενο 123 καλεί τα κράτη να υιοθετήσουν και να εφαρμόσουν νόμους που απαγορεύουν τις διακρίσεις με βάση τη φυλή, το χρώμα, το γένος ή την εθνική καταγωγή σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης.

Ανοικτή Μάθηση και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Κατά το Λιοναράκη (2001:35) ο όρος «Ανοικτή μάθηση και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση» δίνει έμφαση στην αντίληψη και θεώρηση της παιδείας ως «ανοικτής», συνεχούς και προσβάσιμης διαδικασίας που ανταποκρίνεται στις μαθησιακές ανάγκες κάθε τύπου και μορφής πολιτών. Ο Κόκκος (1998) τονίζει ότι η ανοικτή μάθηση βασίζεται σε αλληλοσυνδεόμενες αρχές, όπως σκέψη και δράση των διδασκόμενων (διεργασία μάθησης), ανάγκες, ενδιαφέροντα, και δυνατότητες αυτών, ενεργητική συμμετοχή των διδασκόμενων, ανάπτυξη κριτικού τρόπου σκέψης, αλληλεπίδραση διδασκόντων και διδασκόμενων.

Σε προηγούμενο μας άρθρο έγινε μια προσέγγιση των αρχών της ανοικτής μάθησης, οι οποίες αποτελούν το φιλοσοφικό πυρήνα των ανοικτών συστημάτων εκπαίδευσης και επιχειρήθηκε συσχέτιση αυτών με τις αρχές της Δημοκρατίας. Από το συσχετισμό προέκυψε ότι αρχές της Δημοκρατίας, όπως ισότητα και διαφορετικότητα των πολιτών, ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ενεργητική συμμετοχή, αναγνώριση της αξίας και της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης εμπεριέχονται στις αρχές μάθησης της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης (Μπιγιάκη, 2007). Έτσι, στην ανοικτή μάθηση και εξ αποστάσεως εκπαίδευση, όπως ο Κόκκος (1998:44) τονίζει «κάθε διδασκόμενος αισθάνεται ότι αναγνωρίζεται ως οντότητα. Αισθάνεται ότι γίνεται αποδεκτός γι' αυτό ακριβώς που είναι, τόσο για τα προσόντα του, όσο και για τις ελλείψεις του, που πρέπει να καλύψει. Αισθάνεται ότι αποδίδεται αξία στην πορεία που έχει διανύσει μέχρι σήμερα». Έτσι μαθαίνει να σέβεται και την αξία των άλλων ανθρώπων.

Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου σημαίνει ότι ο άνθρωπος διαθέτει μια ξεχωριστή, αναντικατάστατη προσωπικότητα και δεν είναι επιτρεπτό να τυγχάνει μεταχείρισης τέτοιας, ώστε να υποβιβάζεται σε αντικείμενο προς εξυπηρέτηση οποιουδήποτε υπέρτερου σκοπού (Κοντιάδης, 2007). Ως έννοια, η ανθρώπινη αξία συνδέεται με την έννοια της αξιοπρέπειας. Γι' αυτό άλλωστε το ελληνικό Σύνταγμα απαγορεύει κάθε προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και καθιερώνει το σεβασμό και την προστασία της αξίας του ανθρώπου, ως πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας (Γεραπετρίτης, 2007). Σε μια δημοκρατική κοινωνία εξάλλου αναγνωρίζεται το δικαίωμα του κάθε ατόμου να αναπτύξει στο έπακρο τις σωματικές, ψυχικές και διανοητικές ικανότητές του, ανεξάρτητα από ορισμένα στοιχεία όπως φύλο, φυλή, θρησκεία, εθνική ή κοινωνική καταγωγή (Λαμπίρη-Δημάκη, 1998). Όσον αφορά τους μετανάστες, η προστασία του δικαιώματος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και συμμετοχής τους στην οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή κατοχυρώνεται στο άρθρο 5, παρ. 1, του ελληνικού Συντάγματος (Κοντιάδης, 2007).

Επιπλέον, στην εκπαίδευση από απόσταση, οι διδασκόμενοι εκτιμούν την ένδειξη σεβασμού στο πρόσωπό τους, την κατανόηση των δυσκολιών τους και την παροχή ευκαιριών έκφρασης των εμπειριών τους (Ράπτη-Γαλανουδάκη, 2003). Ο Κόκκος (1998:43) δε περαιτέρω επισημαίνει «Κανένας δεν μαθαίνει μόνος του. Μαθαίνουμε μέσα από αμφίδρομες σχέσεις με το διδάσκοντα αλλά και τους άλλους διδασκόμενους. Οι σχέσεις αυτές εμπεριέχουν διάλογο, επεξεργασία και εμπλουτισμό απόψεων, διαμόρφωση ερωτημάτων και απάντηση σε αυτά, πρακτικές ασκήσεις, ομαδικές εργασίες, ανταλλαγή γνώμων και εμπειριών». Η αλληλεπίδραση και επικοινωνία που αναπτύσσονται μέσα από το διάλογο, επηρεάζουν σημαντικά τη διαδικασία της μάθησης. Ταυτόχρονα όμως καλλιεργούν την ανοχή και ανεκτικότητα των διδασκόμενων έναντι της διαφορετικής γνώμης των «άλλων» και όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Κοτζιάς (2001:39) η ανοχή αναφέρεται στην αποδοχή του διαφορετικού στη φυλή, στο φύλο, στο χρώμα, στην παράδοση και στις περί του μέλλοντος αντιλήψεις. Η δε ανεκτικότητα εκδηλώνεται ως αποδοχή της πολυπολιτισμικότητας, της συμβίωσης, του αλληλοεπηρεασμού και της διαπλοκής διαφορετικών πολιτισμικών συστημάτων. Η ανεκτικότητα εξάλλου δεν πρέπει να νοείται ως μια παθητική στάση ανοχής του διαφορετικού και του «άλλου» αλλά θα πρέπει να νοείται ως μια ενεργός στάση εξασφάλισης της ύπαρξης και «επιβίωσης» του διαφορετικού. Με άλλα λόγια, η ανεκτικότητα είναι η παροχή του δικαιώματος παρουσίας «ξένων» προς το άτομο απόψεων και αρχών, αξιών και αντιλήψεων Κοτζιάς (2001:40). Επομένως, η μάθηση στο περιβάλλον της ανοικτής και εξ αποστάσεως εκπαίδευσης διέπεται από την αρχή της δημοκρατικής, ισότιμης αντιμετώπισης όλων αλλά και την αρχή της ελεύθερης έκφρασης σκέψεων, ιδεών και συναισθημάτων.

Στο σημείο αυτό θα συμφωνήσουμε με το Λιοναράκη (2001) ότι η ΑεξΑΕ, η οποία ξεκίνησε μέσα από το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ), προσπάθησε να αναδείξει μια νέα μεθοδολογία διδακτικής και μάθησης, πρωτόγνωρη στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη χώρα μας. Η δε διαθεσιμότητά της στη δια βίου μάθηση ενδυναμώνει την παρουσία της και την αναγκαιότητά της. Στην κοινωνική της ερμηνεία διαθέτει μια δυναμική, η οποία της προσδίδει έναν κοινωνικό ρόλο και ευθύνη ως προς τους στόχους και την αποτελεσματικότητά της (Λιοναράκης, 2006:38). Δεν είναι λοιπόν τυχαίο, ότι στα πλαίσια του προγράμματος Δια Βίου Εκπαίδευσης, το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο ανέλαβε το έργο TIPS (T-learning to Improve Professional Skills for Intercultural dialogue), με το οποίο υλοποίησε μια πιλοτική δράση εκπαίδευσης των πολιτισμικών διαμεσολαβητών, δηλαδή ατόμων που φροντίζουν για την ομαλή ένταξη των μεταναστών στην τοπική κοινωνία.

Σκοπός του έργου ήταν να υλοποιήσει ένα πλήρες και σύγχρονο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο θα βελτιώσει τις δεξιότητες και ικανότητες που χρειάζονται οι πολιτισμικοί διαμεσολαβητές για να εργαστούν και να δραστηριοποιηθούν με τους μετανάστες. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο εκτός του ΕΑΠ, η κοινοπραξία του έργου περιλαμβάνει και φορείς από άλλες χώρες όπως Ιταλία, Γαλλία, Αυστρία και Πολωνία. Για το έργο αυτό, το ΕΑΠ έχει αναπτύξει πολυμεσικό εκπαιδευτικό υλικό και είναι υπεύθυνο για τη διάθεση μεγάλου τμήματος του εκπαιδευτικού προγράμματος.

Σύμφωνα με τον Παυλόπουλο (2009), οι δράσεις που συμπεριλαμβάνονται στα ετήσια Προγράμματα που υπέβαλε η Ελλάδα στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τα έτη 2007, 2008 αλλά και 2009, όπως και το προαναφερθέν πρόγραμμα στοχεύουν στην εξασφάλιση της ισότιμης πρόσβασης και συμμετοχής των μεταναστών σε δημόσια αγαθά και υπηρεσίες. Η κατάρτιση των προγραμμάτων πραγματοποιείται ανά έτος, έτσι εξασφαλίζεται η δυνατότητα επαναπροσδιορισμού και διαφοροποίησης

των προτεραιοτήτων, ώστε αυτές να προσαρμόζονται και να ανταποκρίνονται στις ιδιαίτερες ανάγκες των μεταναστών που διαμένουν νόμιμα στη χώρα μας. Ειδικότερα, το πρόγραμμα εκπαίδευσης πολιτισμικών διαμεσολαβητών είναι σημαντικό, καθώς οι πολιτισμικοί διαμεσολαβητές αποτελούν έναν ακόμη διάυλο επικοινωνίας των μεταναστών με την κοινωνία υποδοχής.

Συνοψίζοντας, θα θυμηθούμε τα λόγια του Λιοναράκη (2006:12,14), η εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση έχει την ιδιαιτερότητα ότι ενώ δανείζεται στοιχεία θεωρίας και εφαρμογών από άλλες μορφές και εμπειρίες εκπαίδευσης, διαφέρει από αυτές. Η πολυμορφική της έννοια ορίζει τις πολλαπλές δυνατότητες επιλογών και προσαρμογών που διαθέτει. Στην πράξη είναι πολυδιάστατη, πολύ-λειτουργική, ευέλικτη, μαζική, εξατομικευμένη, δημοκρατική, προσαρμόσιμη, ποιοτική, αποτελεσματική, εξ αποστάσεως, πρόσωπο με πρόσωπο, συμβατική, διαθεματική, όλων των βαθμίδων, συμπληρωματική, ψηφιακή κάθε τύπου. Το δε επιστημονικό και ερευνητικό πεδίο της ολοκληρώνεται με στοιχεία οικονομικών και ψυχοκοινωνικών δεδομένων και εκπαιδευτικής πολιτικής. Οι διδασκόμενοι αποκτούν ικανότητες προσωπικές όπως αυτογνωσία, κατανόηση σχέσεων με τους άλλους και προσωπικής θέσης στον κόσμο. Αποκτούν ικανότητες αλληλεπίδρασης, όπως έκφραση γνώμης, ακρόαση των άλλων, συνεργατικότητα.

Επίσης προβάλλεται ο συμμετοχικός χαρακτήρας της μάθησης ως τεχνική, η ενεργητική και συνεργατική μάθηση, η κριτική ανάλυση και αξιολόγηση. Η εμπλοκή του διδάσκοντα περιορίζεται σε ένα ρόλο υποστηρικτικό, συμβουλευτικό, και ενθαρρυντικό σε ορισμένες περιπτώσεις. Προσδίδεται δε ιδιαίτερη βαρύτητα στον κριτικό τρόπο σκέψης των διδασκομένων, στις πολύτιμες εμπειρίες τους, τη δυνατότητα να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις τους, που έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της αυτοπεποίθησής τους και εν τέλει της πίστης, στην αξία τους. Ιδιαίτερα, στις Ομαδικές Συμβουλευτικές Συναντήσεις, σε αυτές τις πρόσωπο με πρόσωπο συναντήσεις του διδάσκοντα με τους διδασκόμενους, η συχνή θετική ενθάρρυνση, η εμπύχωση, η εγκαρδιότητα, το χιούμορ είναι στοιχεία τα οποία χρησιμοποιούνται διότι ενισχύουν τη συμμετοχή των διδασκομένων.

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι ο συνδυασμός μεθόδων και τεχνικών που βασίζονται στη συνεργασία, τις εμπειρίες και την επικοινωνία, όπως εφαρμόζεται μέσα από την πρακτική διάσταση της ανοικτής εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, μπορεί να προσφέρει κοινωνική μάθηση. Άλλωστε η θεωρία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης ως κριτική κοινωνική θεωρία δεν είναι απαλλαγμένη από κοινωνικούς και ηθικούς κανόνες και αξίες, σύμφωνα με το Λιοναράκη (2006:37). Διαφαίνεται λοιπόν ότι η εκπαίδευση από απόσταση ως επιστημονικό και ερευνητικό πεδίο κοινωνικοποιεί τους διδασκόμενους να σκέφτονται χωρίς προκαταλήψεις που οδηγούν σε άδικες διακρίσεις και έτσι δίνει τη δυνατότητα πρόσβασης των μεταναστών στην παιδεία χωρίς διακρίσεις.

3. Επίλογος

Αν ανατρέξουμε στην ιστορία διαπιστώνουμε ότι στην αρχαία Ελλάδα ήταν αξιοσημείωτη η απουσία της προκατάληψης του χρώματος. Συγκεκριμένα, τον 4^ο αιώνα, ο Ηρόδοτος, έγραψε ότι οι Αιθίοπες ήταν οι πιο μεγαλόσωμοι και οι πιο όμορφοι άνθρωποι. Επίσης, ο Θουκυδίδης ανέφερε ότι ο αρχαίος κόσμος ζούσε όπως ο κόσμος των βαρβάρων, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό ότι δεν υπήρχε διαφορά καταγωγής, παρά μόνο πολιτισμική διαφορά ανάμεσα στον ελληνικό κόσμο και τον κόσμο των βαρβάρων. Η λέξη βάρβαρος σήμαινε όχι Έλληνας στην καταγωγή.

Επομένως, για τους κλασικούς Έλληνες όπως και για τους Ρωμαίους, το χρώμα του δέρματος είχε σχέση με κλιματολογικά στοιχεία και αποκλείονταν κάθε πεποίθηση για μια γενετική ανωτερότητα των λευκών ανθρώπων (Βαγενά-Παλαιολόγου, 2006). Οι Έλληνες άρχισαν να πιστεύουν ότι είναι ανώτεροι από τους άλλους λαούς μετά τους Περσικούς Πολέμους και ο όρος «ξένος» έλαβε μια υποτιμητική έννοια. Όμως στη βυζαντινή περίοδο, ο ίδιος όρος είχε διπλή έννοια, και σήμαινε ο «άλλος» από εκείνους που είχαν κοινωνική θέση, ακόμη ο «αλλότριος» δηλαδή εκείνος που ήταν εκτός ομάδας (Βαγενά-Παλαιολόγου, 2006).

Στη σημερινή εποχή και συγκεκριμένα το 2001, η Παγκόσμια Διάσκεψη του ΟΗΕ, στο κείμενο 132, συνιστά στα κράτη να εισαγάγουν ή να ενισχύσουν την εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα, με στόχο να καταπολεμήσουν τις προκαταλήψεις, οι οποίες οδηγούν σε φυλετικές διακρίσεις και να προωθήσουν την κατανόηση, την ανοχή και τη φιλία ανάμεσα σε διαφορετικές φυλετικές ή εθνικές ομάδες, σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης και να υποστηρίξουν επίσημα ή ανεπίσημα προγράμματα, τα οποία αποβλέπουν στην προώθηση του σεβασμού για την πολιτισμική ποικιλομορφία. Επίσης, τονίζεται ότι πρέπει να αναληφθεί ή να αναπτυχθεί ιδιαίτερη προσπάθεια για να πληροφορηθούν και να ευαισθητοποιηθούν οι νέοι άνθρωποι για να σέβονται τις δημοκρατικές αξίες και τα ανθρώπινα δικαιώματα των μεταναστών ώστε να καταπολεμούν τις ιδεολογίες που βασίζονται στην απατηλή θεωρία της φυλετικής ανωτερότητας.

Είναι προφανές, ότι η κοινωνία η οποία σέβεται τις αρχές της ισότητας, διαμορφώνει θεσμούς και διαπαιδαγωγεί τους πολίτες της με τέτοιο τρόπο ώστε ορισμένα στοιχεία, όπως τα χαρακτηριστικά του προσώπου, το χρώμα του δέρματος, το φύλο, να μην αποτελούν παραμέτρους για τη λήψη αποφάσεων (Γεραπετρίτης, 2007). Η Δημοκρατία άλλωστε απαιτεί την ισότητα ως πολιτικό και ατομικό δικαίωμα, σέβεται όμως και τη διαφορετικότητα των πολιτών. Η διάδραση ανάμεσα σε ανθρώπους και ομάδες με πολλαπλές, διαφορετικές και δυναμικές πολιτισμικές ταυτότητες και γλωσσικά ιδιώματα διαμορφώνει την έννοια και το πολιτικό πλαίσιο του πολιτισμικού πλουραλισμού (Δασκαλοπούλου, 2005).

Όλοι αποδεχόμαστε ότι οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες είναι πραγματικότητα. Είναι αλήθεια ότι οι πληθυσμιακές μετακινήσεις και η συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών στον ίδιο χώρο δεν αποτελούν τωρινό φαινόμενο, ωστόσο η πρόκληση που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι κοινωνίες αυτές επικεντρώνεται στην ένταξη των μεταναστών στην τοπική κοινωνία με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζεται η διαφορετικότητα και ιδιαιτερότητά τους. Έτσι αποφεύγονται συγκρούσεις και δημιουργείται ένα κλίμα αλληλεπίδρασης μεταξύ αυτών.

Η παρούσα εργασία επικεντρώθηκε στην ανοικτή εξ αποστάσεως εκπαίδευση ως επιστημονικό πεδίο και εξέτασε το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει αυτή στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών. Από την εργασία διαφάνηκε ότι η ανοικτή εξ αποστάσεως εκπαίδευση μπορεί και ήδη έχει αναλάβει ρόλο ενεργό όσον αφορά στην κοινωνική ένταξη των μεταναστών, καθώς κοινωνικοποιεί τους διδασκόμενους, διαμορφώνει προσωπικότητες που σέβονται τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, αντοχής, ανεκτικότητας και πολιτισμικής ανοχής. Το κυριότερο μέλημα αυτής είναι να μορφώνονται όσο το δυνατόν περισσότερα μέλη της κοινωνίας χωρίς άδικες διακρίσεις. Αλλωστε όπως πολύ σωστά επισημαίνει η Λαμπίρη-Δημάκη (1998), η διεύρυνση της παροχής ευκαιριών για μόρφωση είναι σημαντικό επίτευγμα και μπορεί να αποτελέσει αντίδοτο στη διαμόρφωση ρατσιστικών αντιλήψεων. Επίσης στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε μια σύντομη προσέγγιση στο δίκαιο των μεταναστών σε σχέση με την εκπαίδευση, στο πλαίσιο της μεταναστευτικής πολιτικής.

Κλείνοντας ως θυμηθούμε τα λόγια του Παπαϊωάννου (1998), «ο στόχος της διασφάλισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών για όλα ανεξαιρέτως τα μέλη της κοινωνίας μας πρέπει να είναι μόνιμος και διαρκής. Οφείλουμε να πολεμήσουμε σκληρά το ρατσισμό. Όπλα μας οι πανανθρώπινες αξίες, οι ιδέες μας, ο πολυπολιτισμικός μας πολιτισμός και η αποτελεσματικότητα των προτάσεων μέσα από το συντονισμό της δράσης όσων πιστεύουν στη μεγάλη αυτή υπόθεση».

Βιβλιογραφία

- Βαγενά-Παλαιολόγου, Ε. (2006). *Ρατσισμός & ξενοφοβία – έρευνα στη δικαιοσύνη και στην αστυνομία*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Γεραπετρίτης, Γ. (2007). *Ισότητα & Θετικά Μέτρα*, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Δασκαλοπούλου Σ. (2005). Πολιτισμικά δικαιώματα και διαπολιτισμική επικοινωνία *ΔΤΑ Νο 28*, σελ. 1211, 1213.
- Διαμαντούρος, Ν. (2004). Πρόλογος στο Παύλου Μ. και Χριστόπουλος, Δ. (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης-κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική, σελ. 9-27.
- Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (2009). Ανακοινώσεις προ το κοινό, *Ημερίδα παρουσίασης του έργου TIPS (T-learning to Improve Professional Skills for Intercultural dialogue)*, Ανακτήθηκε στις 27 Ιουλίου, 2009 από <http://www1.eap.gr/news.jsp>
- Επιτροπή ΜΚΟ Υπουργείο Εξωτερικών (2001). *Παγκόσμια διάσκεψη ΟΗΕ-ρατσισμός, φυλετικές διακρίσεις, ξενοφοβία και συναφείς μισαλλοδοξίες –θέσεις ΟΗΕ και μη κυβερνητικών οργανώσεων*, Αθήνα: Υπουργείο Εξωτερικών.
- Κόκκος, Α. (1998). Αρχές Μάθησης Ενηλίκων. Στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Σχέσεις διδασκόντων-διδασκομένων, τ.Β'* (σελ. 19-51). Πάτρα: ΕΑΠ
- Κόκκοτας, Π. (1983). *Η Ελευθερία στην εκπαίδευση-2^η έκδοση αναθεωρημένη-*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Κοντιάδης, Ξ. (2007). Δημοκρατική συμμετοχή και δικαιώματα των μεταναστών. Μια οριακή περίπτωση ως έναυσμα επανεξέτασης θεμελιωδών εννοιών στο Κοντιάδης Ξ. και Παπαθεοδώρου Θ. (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 21-50.
- Κοτζιάς, Ν. (2001). Πολυπολιτισμός και ανεκτικότητα στο βιβλίο μετάφραση, *Αναστοχασμός - Για τον εκπολιτισμό της διαφοράς, Μαϊκλ Ουόλτερ - Περί ανεκτικότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 13-48.
- Λαμπίρη-Δημάκη Ι. (1998). Για μια παιδεία εναντίον των άμεσων και έμμεσων διακρίσεων ανάλογα με το φύλο, την φυλή, την θρησκεία, την εθνικότητα ή άλλα χαρακτηριστικά, Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα «Μετανάστες, Ρατσισμός και Ξενοφοβία - Ελληνικές και Ευρωπαϊκές Εμπειρίες», Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 143-149.
- Λιανός, Θ. (2009). *Ανθρώπινη κατάσταση και κοινωνική δικαιοσύνη*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Λιαργκόβας, Π. (2007). Οικονομικές διαστάσεις της μετανάστευσης στο Κοντιάδης Ξ. και Παπαθεοδώρου Θ. (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 189-200.
- Λιοναράκης, Α. (2006). Η θεωρία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και η πολυπλοκότητα της πολυμορφικής της διάστασης στο Λιοναράκης, Α. (επιμ.), *Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση – Στοιχεία Θεωρίας και Πράξης*, Αθήνα: Προπομπός, σελ. 11-41.
- Λιοναράκης, Α. (2001). Ανοικτή και εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση-προβληματισμοί για μια ποιοτική προσέγγιση σχεδιασμού διδακτικού υλικού στο Λιοναράκης, Α. (επιμ.), *Απόψεις και Προβληματισμοί για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση*, Αθήνα: Προπομπός, σελ. 33-52.
- Μάνεσης, Α. (1978). *Συνταγματικά Δικαιώματα α' ατομικές ελευθερίες-πανεπιστημιακές παραδόσεις δ' έκδοση*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα
- Μπιγλιάκη, Ν. (2007). Αρχές Δημοκρατίας στην Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση. 4^ο Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα «Για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση – Μορφές Δημοκρατίας στην Εκπαίδευση: Ανοικτή Πρόσβαση και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση», Αθήνα: Εκδόσεις Προπομπός - Πρακτικά Εισηγήσεων, σελ. 474-484.

- Παπαϊωάννου Μ. (1998). Τα όπλα μας κατά του ρατσισμού, Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα «Μετανάστες, Ρατσισμός και Ξενοφοβία - Ελληνικές και Ευρωπαϊκές Εμπειρίες», Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 23-24.
- Παπαθεοδώρου Θ. (2007). Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής: Οι θεσμικές εκκρεμότητες στο Κοντιάδης Ξ. και Παπαθεοδώρου Θ. (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση της μεταναστευτικής πολιτικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σελ. 51-70.
- Παπανδρέου, Γ. Α. (1998). Πολιτικές κατά του ρατσισμού – Η αντιμετώπιση της πρόκλησης, Διεθνές Συνέδριο στην Αθήνα «Μετανάστες, Ρατσισμός και Ξενοφοβία - Ελληνικές και Ευρωπαϊκές Εμπειρίες», Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ. 19-22.
- Παυλόπουλος, Π. (2009). Δέσμη δράσεων για την κοινωνική ένταξη των μεταναστών, Naftemporiki, Ανακτήθηκε στις 28 Ιουλίου, 2009 από <http://naftemporiki.gr/news/static>
- Ράπτη-Γαλανουδάκη, Α. (2003). Η συμβουλευτική και μαθησιακή επικοινωνία στο ΕΑΠ: μια δεύτερη, διεπιστημονική ανάγνωση του ρόλου του διδάσκοντος, Πρακτικά: Εργαστηριακό Μάθημα «ας τους μάθουμε πώς να μαθαίνουν» Επιστημονική Εταιρεία: Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης, ΕΑΠ, τ.Α', σελ. 97-119.
- Σπανού, Κ. (2000). *Διοίκηση, Πολίτες και Δημοκρατία*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.